

Opponensi vélemény

Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975)

című akadémiai doktori értekezéséről

Az egyháztörténet-írás klasszikus műfajai közé tartozik a püspökéletrajz, amelynek jellegzetessége, hogy egy főpap lelkipásztori tevékenysége és az általa vezetett egyházmegye helyzete áll a mű középpontjában, az egyéb (politikai, kulturális, gazdasági stb.) vonatkozások pedig mintegy kiegészítésül szolgálnak az összkép megrajzolásához. Mindszenty Józsefről azonban nem lehet hagyományos értelemben vett püspökéletrajzot írni, hiszen 28 és fél évre terjedő esztergomi érseki szolgálatából (1945 okt. 2.–1974 febr. 5.) bő 3 évig vezette ténylegesen az egyházmegyét, beiktatásától 1948. dec. 26-án történt letartóztatásáig, illetve még egy rövid ideig 1956 őszének forradalmi napjaiban. Ráadásul a negyedszázados, államérdektől vezérelt akadályoztatás okainak feltárásához nem elegendő az egyházpolitikai háttér felvázolása, mivel azok a XX. századi magyar köztörténet, sőt a világpolitika kontextusába ágyazottan értelmezhetőek. Ez a nagyon széles interpretációs igény már önmagában magyarázatul szolgálhat az eljárásra benyújtott munka terjedelmét illetően (a törzsszöveg jegyzetekkel 1400 oldal), mert máskülönben a szerző fegyelmezetten, exkurzust csak indokolt esetben – például a hercegprímás közjogi szerepével kapcsolatban – beiktatva vezet végig Pehm (1942-től Mindszenty) József életútján.

A terjedelem másik magyarázata annak az iratanyagnak a mennyisége, melyet a Mindszenty-biográfia megírásához a szerző feldolgozott. Imponáló teljesítmény 38 hazai és 20 külföldi levéltár (és egyéb iratőrző szerv) releváns forrásanyagának feltárása, kezdve a falusi plébániáktól a magyar állami szervek és egyházi intézmények levéltárain át egészen az Egyesült Államok elnöki könyvtáraiig, hozzávéve mindehhez a bíboros igen terjedelmes hagyatékát és több évtized sajtóanyagát. Az, hogy a felhasznált levéltári fondok 15 oldalnyi felsorolásából éppen az egyik legjelentősebb forráscsoport, a vatikáni levéltárak anyaga hiányzik, köztudomásúlag az Apostoli Szentszék gyakorlatából adódik (jelenleg XI. Pius pontifikátusával bezárólag, 1939-ig kutathatóak az iratok). A moszkvai levéltárakban is korlátozásokkal szembesült a szerző, amint a bíboros börtönéveiről (1949–1956) írva is megkötötte kezét a források hiánya.

A témának és a forrásanyagnak ez a komplexitása sokrétű történészi felkészültséget igényel, s ennek Balogh Margit kétséget kizáróan birtokában van. A biográfus dolgát nem könnyíti meg az évtizedek során szinte áttekinthetetlenül duzzadt, igencsak vegyes színvonalú Mindszenty-irodalom, amely részben a hagiográfia vagy a politikai publicisztika körébe tartozó munkákból áll. Balogh Margit, bár tisztában van azzal, hogy a bíboros már életében az üldözött egyház és a kommunista elnyomás elleni küzdelem szimbolikus alakjává vált, értekezésében arra vállalkozik, hogy Mindszenty József, mint *történelmi személyiség* jellemvonásait, értékrendjét, döntéseit és e döntések másokra gyakorolt hatását vizsgálja.

A doktori eljárásra benyújtott munka jelentős mértékben bővíti eddigi ismereteinket Mindszenty bíboros életútjával és egyéniségével kapcsolatban. Igaz ez arra a 250 oldalas fejezetre, mely Pehm József zalaegerszegi plébánosságának 25 évét dolgozza fel, és önálló monográfiaként is megállná a helyét. Nemcsak azért, mert Pehm sokrétű pasztorációs tevékenységét teljes körűen térképezi fel, hanem azért is, mert a szerző előtt más még nem tárta fel ilyen mélységben egy kisvárosi plébánia működését a két világháború közötti Magyarországon. Bizonyára nem minden általánosítható ebből a képből, s ez különösen érvényes az apátplébános temperamentumából adódó konfliktusokra, ám Pehm azon meggyőződése, hogy neki a hitélet keretein túl is vezető szerepet kell betöltenie egy katolikus többségű városban, jellemző a korszak egyházi miliójére. A disszertáció, miközben lépésről-lépésre bemutatja a zalai megyeszékhely egyházi, oktatási és szociális infrastruktúrájának fejlesztését, egyúttal nyomon követi azt a változást, amely az apátplébánosnak a Horthy-rendszerhez való viszonyulásában állt be a legitimista ellenzékiiségtől a „diszkrét kormánytámogatáson” át (175. o.) az aktív szerepvállalásig a Muraköz visszacsatolását célzó magyar propagandában. Ez utóbbi alighanem elhárította Mindszenty József püspöki kinevezése elől azt az akadályt, melyet a magyar kormány esetleges politikai kifogása jelentett volna (amire a Szentszék az 1927-ben elfogadott *intesa semplice*-vel lehetőséget adott).

Balogh Margit levéltári kutatásai alapján többször helyesbíti, vagy éppen cáfolja a régebbi szakirodalom állításait, néha saját korábbi véleményét is, mint például a veszprémi, úgynevezett „nyilas mise” esetében (360. o.). Az egymásnak ellentmondó források igazságtartalmának kritikus elemzése, amely egyik erénye a műnek, ebben az esetben azért is kényes feladat, mert a végkövetkeztetés ellentmond a Mindszenty emlékirataiból ismert verzióknak. Itt természetesen figyelembe kell venni a memoár műfajának sajátos természetét, de azt is, hogy a bíboros több évtized távlatából és a kérdéses iratok újraolvasásának lehetőségétől megfosztva írta le emlékeit. Ugyanakkor a veszprémi levéltári anyagra támaszkodva a szerző kiegyensúlyozott értékelést tud adni arról a változásról, melyet a magyar zsidóság tragédiája idézett elő a püspök felfogásában: „Mindszenty József megtett egy utat attól a Pehm József zalaegerszegi plébánostól, aki »keresztény önvédelemből« káplánját vagy harangozóját is megfeddte volna, ha zsidótól vásárol, addig a veszprémi püspökig, aki együtt érez az üldözöttekkel és ugyanolyan figyelemben részesítette őket, mint az összes többi rászorulót” (353. o.).

Az esztergomi érseki székre áthelyezett Mindszenty József az első meglepetést azzal okozta 1945 szeptemberében az új politikai elitnek, hogy önmagát „az ország első közjogi méltóságának” titulálta. Ez a sokat idézett, ám eddig kevésbé elemzett formula arra készítette az életrajz szerzőjét, hogy alapos összefoglalót írjon a magyar hercegprímások közjogi szerepéről: hogyan értelmeződött ez a középkorban, hogyan vált egyre kevésbé hatalmi, s egyre inkább reprezentációs jellegűvé az újkorban, mire alapozta Mindszenty a maga felfogását? A konkrét szituációval kapcsolatban Balogh Margit arra a következtetésre jut, hogy mivel „Magyarország államformája 1945-ben még de jure királyság volt... a

hercegprímáság közjogi tartalma – ellenkező törvény híján – a történelmi alkotmány szellemében... hatályosnak volt tekinthető, habár a korszak nem éppen a hagyományos, és végképp nem a középkori vagy kora újkori jogosítványok újraélesztésének kedvezett” (455. o.). Itt Balogh Margitnak sikerül megragadnia a „Mindszenty-problematika” egyik kulcselemét, jelesül azt, hogy a bíboros tántoríthatatlanul az elvek és tradíciók embere volt, a (politikai) cselekvés számára csak ezekhez igazítva volt elképzelhető.

Mindszentynek a püspöki kar élén eltöltött három évét 350 oldalon tárgyalja a szerző, a bíboros-prímás lelkipásztori és közéleti aktivitását beleágyazva Magyarország szovjetizációinak folyamatába. Ebben a fejezetben több olyan témát érint, melyet akkor és később is Mindszenty „politikai tévedésének” tartottak, perében pedig felhasználtak ellene. Az államforma kérdését illetően tisztázza, hogy Mindszenty addig szólalt fel nyilvánosan a köztársaság ellen, amíg ez (elvben) vitatható volt, 1946. február 1. után viszont „hallgatólagosan tudomásul vette az új államformát” (497. o.). Azt a vádat, hogy a bíboros illetéktelenül avatkozik bele a politikai kérdésekbe, Balogh Margit így interpretálja: Mindszenty „úgy vélte, hogy az idegen megszállás által elnémított alkotmányos tényezők helyett neki kell szót emelnie minden sérelmes vagy megoldásra váró ügyben” (529. o.). Elemelve a „beavatkozás” dokumentumait, vagyis a prímás és az általa vezetett püspöki kar körleveleit és a kormányhoz intézett memorandumait, a szerző arra jut, hogy ezek felszólalások voltak a törvényességért, az üldözöttekért, a hadifoglyokért és a kitelepítettekért, összességében az emberi jogok védelme érdekében. Ugyanakkor „tagadhatatlan, hogy Mindszenty eltért prímás-elődei gyakorlatától, akiknek közéleti szereplése ünnepélyesebb alkalmakra és a főrendiházi-felsőházi felszólalásokra szorítkozott. De az is vitathatatlan, hogy rendkívüli történelmi időkben tette ezt” (634. o.).

A bíboros letartóztatásával kapcsolatban vitatott kérdés, hogy a magyar kommunisták kezdeményezésére vagy moszkvai utasításra történt-e? Balogh Margit arra az álláspontra helyezkedik, s ezt dokumentumokkal támasztja alá, hogy nem volt szó szovjet „megrendelésről”, ám rekonstruálja Rákosi 1948. decemberi rövid találkozóját Sztálinnal, ahol a magyar főpappal szembeni eljárás jóváhagyást kaphatott. A vizsgálati fogság részleteit az akkor keletkezett kihallgatási jegyzőkönyvek és az 1990-ben lezajlott perújrafelvételi eljárás tanúvallomásai alapján tárja fel a szerző, megállapítva, hogy „az emlékiratokban leírt szenvedéstörténet... lényegében hiteles” (817. o.), bár az események sorrendje a visszaemlékezésben esetleg összekeveredhetett. Szakértők segítségét is igénybe véve Balogh Margit tisztázza az „autográf” iratok szerzőségét, és alaposan körüljárja azt a kérdést, hogy vajon a bíborost tudatmódosító szerekkel „kezelte-e” az ÁVH. Itt ismét előkerül az emlékiratokban közöltek megbízhatósága, ebben a kérdésben a szerző többször támaszkodik a szintén elítélt Ispánki Béla feljegyzéseire, aki a kiadás előtt korrekciókat javasolt a bíborosnak.

Mindszenty Józsefnek az Egyesült Államok budapesti nagykövetségén töltött 15 évét több mint 200 oldalon mutatja be a könyv. Annak hátterében, hogy a bíboros az amerikai követsége menekült, a szerző Tildy Zoltán államminiszter közbenjárását valószínűsíti, majd tisztázza az „ideiglenes menedék” (refuge) jogi természetét. Az amerikai levéltárak anyaga újabban a kutatói érdeklődés középpontjába került, Balogh Margit maga is részt vett a dokumentumok feltárásában, mint ahogy munkatársaival saját kutatási program keretében gyűjtötte össze az angol, francia, olasz és osztrák külügyi iratokat Mindszenty helyzetének hosszúra nyúlt megoldásával kapcsolatban. A szerző megállapítja, hogy az USA külügyi apparátusa először egyfajta „kommunikációs zsilipet” alkalmazott a bíborossal szemben, majd 1963-tól „az addigi zsilipet felnyitva nem korlátozta a bíborost sem a Vatikánnak szóló üzenetei hosszúságában, sem azok tárgyában. Ezzel szerették volna elősegíteni, hogy a Vatikánban megismerhessék a Mindszenty-probléma minden aspektusát... és kidolgozhassák a megoldási lehetőségeket” (1217. o.). A megoldás azonban csak lassan körvonalazódott, főként magának az érdekeltnak a meggyőzése ment nehezen. Mindez már a Vatikán új „keleti politikájának” fényében értelmezhető, amelynek magyar vonatkozásait a szerző lényegre törően mutatja be. A vatikáni források ismerete nélkül csak a magyar párt- és egyházügyi iratok alapján lehet tudni arról, hogy ebben a folyamatban döntő jelentőségű volt 1967-ben a vatikáni ígéret a bíboros „féken tartására”, valamint Péter János külügyminiszter fogadása VI. Pál pápa részéről 1971 áprilisában.

1971 nyarának-őszének eseményeit, a követség elhagyásának részleteit Balogh Margitnak napról napra, sőt a végső szakaszban óráról-órára sikerült rekonstruálnia. A bíboros utolsó éveinek lelkipásztori aktivitását az emigráns magyarság körében részletekbe menően, az esztergomi érseki szék megüresedettnek nyilvánítását, vagyis Mindszentynek akarata ellenére történt letételét pedig az agg főpap iránti nagy empátiával mutatja be a szerző. Alaposan mérlegeli a kánonjogi hátteret, a rendelkezésre álló források segítségével nyomon követi a szentszéki-magyar tárgyalásokat, s arra a következtetésre jut, hogy az esztergomi érsekség ügyében „pásztorális indokoknak beállított politikai megfontolásokról volt szó” (1360. o.). Balogh Margit választ keres arra is, hogy maga Mindszenty hogyan dolgozta fel magában az eseményeket? Véleménye szerint a bíboros tudomásul vette a pápa döntését, de „valahol mélyen belül cserbenhagyásként és szőszegésként élte meg. A megrázkódtatást csak rendkívüli lelki ereje segített feldolgozni” (1361. o.). Mindenesetre megnyugvást adhatott neki, hogy minden akadály ellenére sikerült megjelentetnie emlékiratát, amely Balogh Margit értékelése szerint „megjelenésekor... egyfajta vitairat volt: Mindszenty végre a saját verziójában adhatta elő a történeteket – még ellenfelei életében” (1374. o.). Ami a mű hatástörténetét illeti, az életrajzíró úgy véli, hogy a magyar főpap memoárja „egyike lett azon műveknek, melyek a maguk szellemiségével megrepesztették a kommunista rendszer monolit tömbjét” (1372. o.).

A fentiekben igyekeztem kiemelni az értekezésnek azokat a részleteit, amelyek a magyar egyháztörténet-írás szempontjából megkerülhetetlenné teszik Balogh Margit munkáját. Befejezésül hozzáteszem, hogy az életrajz egésze kiegyensúlyozott értékelést ad Mindszenty József főpásztori és közéleti működéséről, ami azért hangsúlyozandó, mert – ahogy a szerző maga fogalmaz téziseiben – „napjainkban... az életmű megítélése ismét érzékenyebbé vált”.

Mindezek alapján a doktori eljárásra benyújtott értekezést a nyilvános vitára és az MTA doktori cím elnyerésére messzemenően alkalmasnak tartom.

Budapest, 2019. augusztus 24.

Gárdonyi Máté